

HRVATSKA GLAGOLJICA / CROATIAN GLAGOLITIC SCRIPT

Zagreb, 2018.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu / National and University Library in Zagreb

SADRŽAJ

TISUĆU LJETA GLAGOLJICOM PISALI / **4**
FOR A THOUSAND YEARS WRITING IN GLAGOLITIC / **5**

HRVATSKA GLAGOLJICA / **6**
CROATIAN GLAGOLITIC SCRIPT / **6**

TRAGOVI ĆIRILOMETODSKOGA NASLJEĀA U HRVATSKOJ / **8**
TRACES OF THE CYRIL AND METHODIUS CULTURAL LEGACY IN CROATIA / **9**

GLAGOLJSKI PISARI / **12**
GLAGOLITIC SCRIBES / **13**

GLAGOLJAŠKO PJEVANJE / **16**
GLAGOLITIC CHANTING / **17**

HRVATSKOGLAGOLJIĀKA EPIGRAFIJA / **20**
CROATIAN GLAGOLITIC EPIGRAPHY / **21**

EUROPSKI OBZORI GLAGOLJSKE PISMENOSTI / TISKANA GRAĀA / RUKOPISI / **25 / 27 / 29**
THE EUROPEAN HORIZONS OF GLAGOLITIC LITERACY / PRINTED MATERIAL / MANUSCRIPTS / **31 / 33 / 35**

PREPOROD GLAGOLJICE I GLAGOLJAŠTVA U 3. TISUĆLJEĆU / **40**
THE REVIVAL OF THE CROATIAN GLAGOLITIC SCRIPT AND GLAGOLITISM IN THE THIRD MILLENIUM / **41**

UMJESTO POGOVORA / **44**
INSTEAD OF AN AFTERWORD / **45**

TISUĆU LJETA GLAGOLJICOM PISALI

Tisuću ljeta pismom pisali
iz križa, kruga, trokuta,
s ljubavlju, savršenstvom, boštvom,
hram riječi uklesali u stijeni
na toplu pradjedovu kamenu,
na ovratnicima kuća.
Putniče vremena, sjedni pokraj starog oltara,
promatraj, srcem osluhni pjesmu sklada.
Vjerujem što jest, traje u poštovanju,
to Domaja poučava
da joj oci mirno počivaju,
Logos je početak, Bog je ljubav,
trajanje i traganje put je suputnika.
Putniče, neka putovanje ne bude uzaludno,
pij ljepotu iz vrela glagoljskih pera, kamena,
pjesme oltara, poštuj jezik, čuvaj Dom.

Ivanka Zdrilić

FOR A THOUSAND YEARS WRITING IN GLAGOLITIC

For a thousand years writing in a script
from the cross, the circle, the triangle,
with love, perfection, divinity,
the temple of words set in stone
on the warm land of our ancestors,
on the doorframes of our houses.
The time traveler, sit next to the old altar,
watch, let your heart hear a song of harmony.
I believe what it is, it lasts in respect,
our Homeland teaches us
so that her fathers may rest in peace,
Logos is the beginning, God is love,
lasting and searching is a path of companions.
The traveler, may your journey be not in vain,
drink the beauty from the springs of Glagolitic feathers, stones,
altar songs, respect your language, guard your Home.

Ivanka Zdrilić

HRVATSKA GLAGOLJICA

Najstariji hrvatski epigrafski spomenici i tisuće stranica najvrjednijih knjiga i dokumenata, ispisanih glagoljicom, svjedoče o dugovječnosti i kontinuiranom razvoju hrvatske kulture, koja je to pismo ne samo prigrllila nego ga i od 13. stoljeća oblikovala u novi, vlastiti sustav poznat kao *uglata* ili *hrvatska glagoljica*.

Taj je novi i za hrvatsku kulturu specifičan tip glagoljskoga pisma kroz stoljeća postao jedan od stožernih simbola našega kulturnog identiteta. Put je do takva statusa uglate glagoljice vodio preko vrijednih ruku klesara, umornih očiju pisara, zauzetosti popova glagoljaša, vještine naših najstarijih majstora tiska, predanosti znanstvenika, kreativnosti i vizije pojedinaca u kulturnim industrijama.

Pred nama je priča o putu koje je pismo Konstantina Ćirila prešlo u Hrvata, od početaka naše pismenosti do stožernoga mjesta u ukupnome kulturnom identitetu. Stoljećima ispisivana, priča o hrvatskoj glagoljici.

CROATIAN GLAGOLITIC SCRIPT

The oldest Croatian epigraphic monuments, and thousands of pages of the most valuable books and documents, written in Glagolitic script, bear witness to the longevity and the continuous development of the Croatian culture, which not only embraced this script, but from 13th century it also shaped it in its own new system known as *angular or Croatian Glagolitic*.

The new and, for the Croatian culture, a specific type of Glagolitic script, throughout the centuries has become one of the pivotal symbols of our cultural identity. The path to such a status of the angular Glagolitic script was marked by the diligent hands of the sculptors, the tired eyes of the scribes, the devotion of the Glagolitic priests, the skills of our oldest print masters, the commitment of the scientists, the creativity and visions of individuals in cultural industries.

There is a story to tell about the path which the script devised by Constantine Cyril passed in Croatia, from the beginning of our literacy to having a pivotal place in the overall cultural identity. There is a story about the Croatian Glagolitic script, written for centuries.

Ilustracija iz Mavrova brevijara, 1460., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R7822

Illustrations from the Mavro Breviary, 1460, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, R7822

TRAGOVI ĆIRILOMETODSKOGA NASLJEĀA U HRVATSKOJ

Nedugo nakon što je na području Srednje Europe krajem 9. stoljeća završeno stvaranje kršćanske kulture temeljene na glagoljičkome pismu i starocrkvenoslavenskome jeziku, kao plod djelovanja svetih Konstantina Ćirila i Metoda, grana se ovaj kulturni fenomen na okolne zemlje: na jug prema Hrvatskoj i na istok prema Bugarskoj i Makedoniji. Nepoznat je put odakle u Hrvatsku dolazi nasljeđe svetih Konstantina Ćirila i Metoda, koji su u Moravskoj i Panoniji od 863. godine gradili kršćansku kulturu temeljenu na bogoslužju na starocrkvenoslavenskome jeziku, molitvama pisanim na glagoljičkome pismu. Znanstvenici će radije govoriti da je glagoljaštvo, kako se ovaj kulturni fenomen naziva u Hrvatskoj, u ove krajeve prodiralo tiho i nezapaženo.

Uz ovu nepoznanicu historiografije, otkriveni spomenici, upisani u kamen, pergamentu ili papir, postojano su svjedočanstvo neodvojive povezanosti hrvatskoga kulturnog kruga s ćirilometodskim kulturnim nasljeđem. I spomenici govore kao svjedoci vremena u kojemu se probijaju glagoljička slova kao suputnik latiničkomu pismu. U epigrafici od *Plominskog natpisa* (11. st.), *Valunske ploče* (11. st.), *Krčkog natpisa* (11. st.), *Bašćanske ploče* (12. st.), a u liturgijskoj uporabi od *Bečkih listića* do *vatikanskog misala Illirico 4*.

Poznato je tek da se ni pola stoljeća nakon smrti sv. Metodija, 925. godine, u pismu pape Ivana X. i u zaključcima prvoga splitskoga crkvenog sabora glagoljaštvo prvi puta spominje kao usađena tradicija istočne obale Jadrana u liturgijskoj i općecrkvenoj uporabi. A ono je moglo do dalmatinskih i hrvatskih krajeva doći ili putem od Carigrada preko Jadrana, ili putem kopnom koji je od antičkih vremena povezivao Bizant sa Srednjom Europom.

Jezične poveznice upućuju na dvije strane odakle je glagoljaštvo prodiralo u Hrvatsku. Sjeverna povezanost s panonsko-moravskim područjem inkulturacijskoga djelovanja sv. Konstantina Ćirila i Metoda u sačuvanim moravizmima u jeziku, a usto južna povezanost s makedonskim i bugarskim prostorom, gdje se ćirilometodsko nasljeđe nastavilo preko dijela učenika svetog Metoda, koji su utočište nakon smrti svojeg učitelja pronašli u zemljama europskoga jugoistoka. Usporedo s jezičnim poveznicama i epigrafski spomenici upućuju na ista dva puta dolaska ćirilometodskoga nasljeđa u hrvatske krajeve. Kao takvo, glagoljaštvo ili ćirilometodsko nasljeđe u Hrvatskoj postaje susretište kulture europskog istoka i zapada. Rasadište je glagoljičke pismenosti isprva bilo na području Kvarnera, Istre i Primorja, gdje su sačuvani najstariji epigrafski i liturgijski spomenici, ali se širilo prema jugu, sve do dubrovačkoga zaleđa te u kontinentalne krajeve sve do granica Zagrebačke biskupije.

Glagoljica se kao pismo održala u hrvatskim krajevima u svim područjima društvenoga života, a najviše kao pismo liturgijske književnosti. Tako stvorena hrvatskoglagoljska liturgijska književnost kao vlastitost rimske crkvene kulture u uporabi je bila sve do konca 19. stoljeća, tj. do posljednjeg izdanja *Rimskoga misala* na glagoljici koje je djelo Antuna Dragutina Parčića. Sačuvana je i u notarskim zapisima, zakonicima, zbornicima književnoga sadržaja prevedenoga s latinskog ili talijanskoga jezika, u marginalnim zapisima vrijednih povijesnih podataka kao dio hrvatske pismenosti i kulture.

Time je hrvatsko glagoljaštvo postalo nasljeđe izvorne ćirilometodske inkulturacijske ideje: stvaranje kulture temeljene na pismu i jeziku koji će, uz to što će biti razumljiv slavenskomu narodu, biti i nosivi element kršćanskog identiteta.

dr. sc. Kristijan Kuhar
Staroslavenski institut

TRACES OF THE CYRIL AND METHODIUS CULTURAL LEGACY IN CROATIA

Shortly after the creation of the Christian culture based on the Glagolitic script and the Old Church Slavic language was finished by the end of the 9th century in Central Europe, as a result of the work done by the Saints Constantine Cyril and Methodius, this cultural phenomenon spreads to the neighboring countries: southward towards Croatia and eastward towards Bulgaria and Macedonia. It is not known from where Croatia received the legacy of Constantine Cyril and Methodius, who in Moravia and Pannonia since 863 had built Christian culture based on liturgy in the Old Church Slavic language, through prayers written in the Glagolitic script. Scientists would rather say that Glagolitism, as it is called this cultural phenomenon in Croatia, penetrated this region quietly and unnoticed.

In addition to this historiographical mystery, the discovered monuments, inscribed in the stone, parchment or paper, present a strong testament to the inseparable connection of the Croatian cultural circle with the Cyril and Methodius cultural legacy. And the monuments speak as witnesses of the time in which the Glagolitic letters were getting through as a companion to the Latin script. In epigraphy, from *The Plomin's Inscription* (11th century), *The Valun Tablet* (11th century), *The Krk Inscription* (11th century), *The Baška Tablet* (12th century), and in liturgical use, from *The Vienna Folia* to *Vatican missal Illirico 4*.

It is only known that not even half a century after the death of St. Methodius in 925, in the letter of Pope John X and in the conclusions of the first Church Council of Split, Glagolitism was first mentioned as instilled tradition of the eastern Adriatic coast in liturgical and general use. And it could have reached the Dalmatian and Croatian regions either from Byzantium through the Adriatic, or by the land that from ancient times connected Byzantium with Central Europe.

Language connections point to two different sides from where Glagolitism came to Croatia. The northern connection with the Pannonian-Moravian area through inculturation activity of Saints Constantine Cyril and Methodius seen in preserved Moravianisms in the language, along with the southern connection with the Macedonian and Bulgarian territories, where the Cyril and Methodius legacy was continued through the work of a part of Methodius' disciples who after the death of their teacher found refuge in the countries of the European Southeast. Along with language connections, epigraphic monuments point to the same two paths of the arrival of the Cyril and Methodius legacy in the Croatian regions. As such, Glagolitism or Cyril and Methodius legacy in Croatia becomes a meeting point of cultures of the European East and West. The source of Glagolitic literacy was initially in the area of Kvarner, Istria and Littoral, where the earliest epigraphic and liturgical monuments were preserved, but it spread southward, all the way to the Dubrovnik hinterland and in the continental regions to the borders of the Zagreb diocese.

The Glagolitic script was used in the Croatian regions in all areas of social life, mostly in liturgical literature. Thus created, the Croatian Glagolitic liturgical literature as a distinctiveness of the Roman Church culture was in use until the end of the 19th century, i.e. until the last edition of the Roman Missal in Glagolitic by Antun Dragutin Parčić. It was also preserved in notarial records, codes, miscellanies with literary texts translated from Latin or Italian, in margin notes including valuable historical data, as a part of the Croatian literacy and culture.

Thus, Croatian Glagolitism has become the legacy of the original Cyril and Methodius inculturation idea: the creation of a culture based on a script and a language, which will not only be comprehensible to the Slavic people, but also present a bearing element of the Christian identity.

*Kristijan Kuhar, PhD
Old Church Slavonic Institute, Zagreb*

**Prikaz putova širenja glagoljice u Hrvatsku
Zemljovid carevine Austrijske, 1847., Zbirka zemljovida i atlasa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, II-AU-B_001**

**The spread of the Glagolitic script into Croatia
Map of the Austrian Empire, 1847, National and University Library in Zagreb, Map Collection, II-AU-B_001**

Sjeverni put (do XII. st.)
Northern route (until 12th century)

Južni put (XI.-XII. st.)
Southern route (11th-12th century)

GLAGOLJSKI PISARI

Nakon što je glagoljaštvo sredinom 13. stoljeća steklo legitimitet da supostoji kao mogućnost u Katoličkoj Crkvi, odnosno da se liturgija po rimskome obredu može ravnopravno obavljati na latinskom i na crkvenoslavenskome jeziku, započelo je razdoblje koje se zbog iznimno velike pisane baštine naziva zlatnim dobom hrvatskoga glagoljaštva. S legitimitetom, vrlo se brzo usustavila nova redakcijska norma hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, pa su se tekstovi pisali usustavljenim pismom i jezikom. Time su stvoreni uvjeti da se glagoljica učvrsti u liturgijskoj uporabi (misali i brevijari), ali i da iskorakne te postane pismom nabožne, didaktičke, moralno-teološke i propovjedničke književnosti na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku (zbornici), kao i pismom pragmatične pismenosti na srednjovjekovnome hrvatskom jeziku (zakoni, statuti, listine, pisma, registerski i drugi zapisi).

Do nas su došli desetci rukopisnih glagoljskih knjiga liturgijskoga sadržaja iz 14. i 15. stoljeća, a znamo usto za stotine drugih u arhivskim podacima. Stoga se pretpostavlja da su rukopisne glagoljske knjige nastajale u organiziranim skriptorijima poput samostana, popovskih kuća i pisarskih radionica. Potonje su se znale nazivati *apotekama*, kao u slučaju pisarske radionice Bartola Ivanova iz Zadra. Istraživači općenito vezuju postojanje glagoljskih skriptorija uz samostane benediktinaca glagoljaša, pavlina i franjevac trećoredaca glagoljaša te uz jaka glagoljaška središta poput Berma, Huma, Krka, Lindara, Rijeke, Roča, Senja, Vrbnika, Zadra itd. jer su ili odatle određeni glagoljski kodeksi, ili su tamo djelovali pojedini glagoljski pisari. Postoji pak nekoliko podataka o tome da je u skriptoriju benediktinskoga samostana sv. Krševana u Zadru postojao dio za hrvatskoglagoljsku knjigu jer su na obuku u glagoljskoj riječi onamo dolazili češki benediktinci u 15. stoljeću.

Ipak, premalo je podataka koji bi razotkrili samu organizaciju glagoljskoga skriptorija kao specijalizirane radionice za izradu rukopisnih knjiga. Samo u pogledu ispisivanja i oslikavanja rukopisnih knjiga, skriptoriji su morali imati redaktora teksta te glavnoga prepisivača i njegove pomoćnike, koji se gdjekada nazivaju *žaknima*, a po potrebi i minijaturista za inicijale, naslove i u boljem slučaju za iluminacije. Konačno, sav se posao ne bi mogao uraditi bez nekoga tko ne bi znao odabrati dobar pergamentni i pisarski materijal te bez knjigoveže koji bi ispisane i oslikane pergamente uvezivao u kodeks. Riječ je o složenoj poslu koji je za istraživače još uvijek nepoznat i zagonetan svijet.

Ipak, znamo za mnoge glagoljske pisare koji su se potpisali u svoja djela, poput kneza Novaka Dislavića, žakna Kirina iz Senja, Gregorija Borislavića iz Modruša, Vida Omišljanina iz 14. stoljeća, odnosno Butka, Bartola Krbavca, žakna Luke iz Vrbnika, arhidakona Tomasa iz Senja, Broza Kolunića, popa Petra Fraščića, žakna Blaža Baromića, popa Martinca Lapčanina iz 15. stoljeća, a na prijelazu u novo stoljeće,

kada je još uvijek bila velika potreba za rukopisnim knjigama, fra Stipana Belića, popa Šimuna Grebla ili pak fra Šimuna Klimantovića. Oni i mnogi drugi poznati i nepoznati pisci i prepisivači ili iluminatori glagoljskih rukopisnih knjiga ostavili su neizbrisivo svjedočanstvo prema kojemu je hrvatskoglagoljska knjiga, iako je po pismu i jeziku posve jedinstvena, sadržajno pripadala velikoj obitelji zapadnokršćanskih naroda jer je uglavnom obrađivala teme koje su bile svojstvene zapadnoeuropskoj civilizaciji. Hrvatski je narod odvajkada ljubio svoju knjigu i poštovao njezine pisare. Jer, kako je zapisao žakan Broz Kolunić, *Gdo knjige počtuje, da je knjigami počtovan.*

*dr. sc. Ivan Botica
Staroslavenski institut*

GLAGOLITIC SCRIBES

In the mid-13th century Glagolitic gained legitimacy to coexist as a possibility in the Catholic Church, meaning that the Roman Rite liturgy could be performed equally in Latin and in the Church Slavic, after which began the period called the Golden Age of Croatian Glagolitic thanks to its extremely great literary heritage. With this legitimacy, the new redaction standard of Croatian Church Slavic language was quickly set, and the texts were written in systematized script and language. In this way, the conditions were created for the Glagolitic script to be firmly established in liturgical use (missals and breviaries), but also to step up and become a script of liturgical, didactic, moral-theological and preaching literature in the Croatian Church Slavic language (miscellanies), as well as the script of pragmatic literacy in medieval Croatian language (laws, statutes, certificates, letters, register and other records).

Dozens of manuscript Glagolitic books with liturgical content from the 14th and 15th century have come to us, and we know for hundreds of others in the archive. It is therefore assumed that manuscript Glagolitic books were made in organized scriptoria such as monasteries, clergy houses and scribes' workshops. The latter were known as *apoteke*, as is the case with the workshop of Bartol Ivanov from Zadar. Researchers generally associate the existence of Glagolitic scriptoria with monasteries of Glagolitic Benedictines, Paulines and Glagolitic Franciscan Tertiaries, as well as with strong Glagolitic centers such as Berm, Hum, Krk, Lindar, Rijeka, Roč, Senj, Vrbnik, Zadar and others, since certain Glagolitic codices come from there or certain Glagolitic scribes were working there. There are several data supporting the fact that the scriptorium of the Benedictine monastery of St. Krševan in Zadar had a

place for Croatian Glagolitic book because Czech Benedictines used to come there for the Glagolitic training in the 15th century.

However, there is too little information to reveal the very organization of a Glagolitic scriptorium as a specialized workshop for making manuscript books. Just in terms of manuscript printing and painting, there must have been a text editor along with the main copyist and his assistants, sometimes referred to as “žakni”, and, if necessary, a miniaturist for initials, titles and, in better case, for illuminations. Finally, no work could have been done without someone who knew how to choose a good parchment and writing material as well as without a bookbinder who would bind the written and painted parchments in a codex. This was a complex work which still remains an unknown and mysterious world for researchers.

Today, we know of many Glagolitic scribes who signed their works, such as Prince Novak Disislavić, žakan Kirin from Senj, Gregorij Borislavić from Modruš, Vid Omišljanin from 14th century, or Butko, Bartol Krbavac, žakan Luka from Vrbnik, archdeacon Tomas from Senj, Broz Kolunić, Pop Petar Fraščić, žakan Blaž Baromić, Pop Martinac Lapčanin from 15th century, and at the turn of the century, when there was still a great need for manuscripts, there were Fra Stipan Belić, Pop Šimun Greblo or Fra Šimun Klimantović. They and many other known and unknown writers and copyists or illuminators of Glagolitic manuscripts left a lasting testimony according to which the Croatian Glagolitic book, although unique in terms of its script and language, with regard to its content belonged to a large family of Western Christian peoples because it mainly dealt with topics that were typical of the Western European civilization. The Croatian people have always loved their book and respected its scribes. As “žakan” Broz Kolunić wrote, *Let them who have respect for the books be respected by the books.*

*Ivan Botica, PhD
Old Church Slavonic Institute, Zagreb*

Prikaz srednjovjekovnoga pisara, detalj plakata iz Grafičke zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, GZP295/1985

A medieval scribe, detail from a poster from the National and University Library in Zagreb, Graphic Collection, GZP295/1985

GLAGOLJAŠKO PJEVANJE

Prevođenjem liturgijskih tekstova rimskih sakramentara s latinskoga jezika na starocrkvenoslavenski jezik, još za vrijeme inkulturacijske misije u Moravskoj i Panoniji, razvija se liturgijsko kulturno okruženje koje, pored napisane riječi koja se izgovara u bogoslužju, u skladu s liturgijskom tradicijom ima i svoj pjevani dio. U rimskoj se liturgiji razvilo gregorijansko pjevanje kao vlastitost rimske liturgijske baštine, koje napisane molitve u sakramentarima, kasnije u antifonarima i gradualima te brevijarima pjevanjem pridružuje ljepoti nebeske liturgije.

Starocrkvenoslavensko bogoslužje, koje se u Hrvatskoj pojavljuje već početkom 10. stoljeća, pripadalo je rimskoj liturgijskoj tradiciji. U prilog tomu govore najstariji sačuvani glagoljski liturgijski izvori, koji su izravni prijevod rimskih latinskih sakramentara svojega vremena. Ovo bogoslužje, kao posebnost rimske liturgijske tradicije, vjerno prati razvoj rimske latinske liturgije, te se od 12. do 16. stoljeća priređuju liturgijske knjige rimske liturgije na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku i glagoljičkom pismu. Kako se vjerno slijedi razvoj rimske liturgije u hrvatskome glagoljaštvu, tako se vjerno slijedi i razvoj pjevanih dijelova bogoslužnih čina. U rimskoj latinskoj tradiciji to ostaje gregorijansko pjevanje, a u hrvatskoglagoljskoj tzv. glagoljaško pjevanje, koje postaje kulturni fenomen ovoga područja rimske Crkve.

Vjerojatno najstariji zapisi pjevanih dijelova rimske liturgije na starocrkvenoslavenskome jeziku nalaze se još u *Kijevskim listićima*, ali se njihova čvrsta potvrda nalazi u fragmentima hrvatskoglagoljskih brevijara 13. stoljeća te u svim brevijarima i misalima nakon redakcije liturgijskih knjiga rimskog obreda u 13. stoljeću.

Glagoljaško pjevanje očituje se u dvije istaknute posebnosti. Ono radi jezičnih osobina crkvenoslavenskoga jezika, na koji su prevedeni latinski liturgijski tekstovi, koji ponekad ne čuvaju metriku latinskog izričaja, ne može pratiti gregorijanske napjeve, te zato stvara vlastite pjevane oblike koji su bili obavezni dio bogoslužnoga čina. Upravo radi stvaranja vlastitih pjevanih oblika, glagoljaško pjevanje nema stabilan oblik (kao gregorijansko), nego je vlastitost i tradicija onih crkvenih i redovničkih zajednica koje su bogoslužje slavile na crkvenoslavenskome jeziku, a prema tome ima i toliko različitih oblika i načina pjevanja.

Kao što se za crkvenoslavenski jezik može s pravom reći da je, pored latinskoga, drugi jezik rimskog obreda, tako se i za glagoljaško pjevanje može reći da je, pored gregorijanskoga pjevanja, drugi oblik pjevanja u rimskom obredu.

*dr. sc. Kristijan Kuhar
Staroslavenski institut*

GLAGOLITIC CHANTING

Translation of the liturgical texts contained in Roman sacramentaries from Latin in the Old Church Slavic language, during the inculturation mission in Moravia and Pannonia, resulted in development of the liturgical cultural environment, which, in addition to the written word spoken during liturgy, in accordance with the liturgical tradition, includes also the singing part. In Roman liturgy, Gregorian chanting developed as a distinctiveness of the Roman liturgical heritage, which united singing and written prayers from sacramentaries, later from antiphonaries, graduals and breviaries, to make the beauty of the heavenly liturgy.

The Old Church Slavic liturgy, occurring in Croatia as early as by the beginning of the 10th century, belonged to the Roman liturgical tradition. This is supported by the oldest preserved Glagolitic liturgical sources, which are the direct translation of the Roman Latin sacramentaries of their time. This liturgy, as a distinctiveness of the Roman liturgical tradition, accurately follows the development of the Roman Latin liturgy, thus the period from 12th to 16th century saw the preparation of the liturgical books of the Roman liturgy in the Croatian Church Slavic language and in Glagolitic script. Not only is the development of the Roman liturgy in Croatian Glagoliticism accurately followed, but also the development of the singing parts of liturgical service. In Roman Latin tradition it remains the Gregorian chanting, while in the Croatian Glagolitic tradition it is the so-called Glagolitic chanting, which becomes the cultural phenomenon of this area of the Roman Church.

Probably the earliest records of chanted parts of the Roman liturgy in the Old Church Slavic language can be found in *The Kiev Folia*, but their strong testimony is found in fragments of Croatian Glagolitic breviaries of the 13th century as well as in all breviaries and missals after the redaction of the liturgical books of the Roman Rite in the 13th century.

Glagolitic chanting is manifested in two distinct features. Due to linguistic features of the Church Slavic language, in which Latin liturgical texts are translated, but sometimes not preserving the metric of Latin expression, it cannot follow Gregorian chants, therefore it creates its own singing forms that used to be a compulsory part of the liturgical service. In order to create its own singing forms, Glagolitic chanting had no stable form (like Gregorian), but it remained the distinctiveness and tradition of those church and religious communities celebrating the liturgy in the Church Slavic language, therefore it has so many different forms and ways of chanting.

The Church Slavic language can rightly be said, in addition to Latin, to be the second language of the Roman Rite, thus it is also possible to say that Glagolitic chanting, along with Gregorian chanting, is another form of Roman Rite chanting.

*Kristijan Kuhar, PhD
Old Church Slavonic Institute, Zagreb*

Requiem Missa.

Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.
 Requiem aeternam dona eis Domine, et lux eterna non detur eis.

Note iz Misse za umervšie, 1707., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, RIIA-8°-13

Musical notation from the Requiem Missal, 1707, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, RIIA-8°-13

HRVATSKOGLAGOLJIČKA EPIGRAFIJA

Kao dio arheologije i jedna od pomoćnih povijesnih znanosti, epigrafija proučava natpise i grafite uklesane, ispisane ili uparane u neki čvrsti materijal (kamen, kovinu, staklo, opeku, drvo, žbuku i dr.). Natpisi su iznimno važni izvori za povijesna, povijesnoumjetnička i srodna istraživanja te se s pravom katkad nazivaju „arhivom u kamenu“. Oni su nastankom i svrhom vezani za predmet na kojemu se nalaze, poput onih o određenoj gradnji ili nadgrobnih spomenika. Grafiti su pak na predmet kasnije urezani i odraz su svakodnevnoga života pojedinaca ili zajednice. Svaka od epigrafija, zavisno od jezika i pisma na kojima su zapisi ostvareni, ulazi u domenu filološko-jezikoslovnih istraživanja.

Hrvatskoglagoljički su natpisi i grafiti jedinstveni i iznimno važni povijesni izvori, a potječu iz razdoblja srednjeg i ranoga novog vijeka, od 11. do 19. stoljeća (najstariji glagoljički natpisi – grafiti uopće datiraju iz 10. i 11. stoljeća, a locirani su u Bugarskoj, Rumunjskoj, Ukrajini, Rusiji i dr.). Najbrojniji su hrvatskoglagoljički epigrafski spomenici sačuvani u Istri i na Kvarneru, potom na zadarskome području, ali i drugdje gdje je bilo prisutno slavensko bogoslužje.

Dok su hrvatskoglagoljički natpisi uklesani u kamen ili ispisani bojom, kredom ili ugljenom na crkvenim freskama i drugdje, grafiti su većinom uparani u kamen ili neku drugu tvrdnu plohu kao što je zidna žbuka, a nastali su djelovanjem pojedinaca koji su htjeli ostaviti iza sebe određeni pisani trag, pokazati savladanu vještinu pisanja ili pak narugati se nekome ili nečemu itd. Zabilježeni su i sačuvani u Istri i na kvarnerskim otocima te svjedoče o posebnoj glagoljaškoj kulturi toga prostora. Ti su zapisi odraz pismenosti, ali i učenosti pojedinaca koji su svoju naobrazbu stekli upravo u ruralnome krugu svećenika (popova) i redovnika (benediktinaca, franjevac, pavlina) glagoljaša te stoga čine specifikum u pisanoj kulturnoj baštini zapadnoeuropskih prostora.

Najstariji glagoljički epigrafski spomenici na hrvatskome tlu rezultat su tzv. sjevernoga puta glagoljice: *Plominski natpis*, *Valunska ploča* i *Krčki natpis*, dok u tzv. južni put glagoljice ulaze: *Konavoski natpis* i *Natpis iz Župe dubrovačke*. Zatim kronološki dolaze: *Bašćanska ploča* i *Jurandvorski ulomci*, *Senjska ploča*, *Grdoselski ulomak*, *Humski grafit*, dvopismeni, ćirilčno-glagoljični *Supetarski ulomak* i *Ročki glagoljski abecedarij* te *Plastovski* i *Kninski ulomak* (gdje se očituje interferiranje glagoljice i ćirilice). Kroz naredna stoljeća nastaje gotovo tisuću novih hrvatsko-glagoljičkih natpisa i grafita.

Natpisima na glagoljici bavila se tijekom 19. i 20. stoljeća nekolicina istraživača, od kojih izdvajamo Mijata Sabljara (1790. – 1865.), Jakova Volčića (1815. – 1888.), Ivana Kukuljevića Sakcinskog (1816. – 1889.), Vjekoslava Spinčića (1848. – 1933.), Ivana Milčetića (1853. – 1921.), Luku Jelića (1864. – 1922.), Vjekoslava Štefanića (1900. – 1975.) te Branka Fučića (1920. – 1999.), koji je ujedno najvažniji istraživa-

vač glagoljičke epigrafije. Njegovi radovi čine temelje studija hrvatskoglagoljičke epigrafije (*Glagoljska epigrafika: kulturno-historijski vidovi*, 1982.; *Glagoljski natpisi*, 1982.; *Bašćanska ploča I.*, 1988.; *Croatian Glagolitic Epigraphy*, 1999.; *Iz istarske spomeničke baštine I.*, 2006.).

dr. sc. Tomislav Galović
Staroslavenski institut

CROATIAN GLAGOLITIC EPIGRAPHY

As a part of archeology and as one of auxiliary sciences of history, epigraphy studies inscriptions and graffiti engraved, written or paired in some solid material (stone, metal, glass, brick, wood, plaster etc.). Inscriptions are extremely important for researches in history, art history and related fields, thus they are rightly referred to as “archives in stone”. In terms of their creation and purpose inscriptions are related to the object on which they are found, such as those referring to a particular way of construction or tombstones. Graffiti were later engraved on an object and reflect the everyday life of individuals or communities. Each epigraphy, depending on the language and the script in which the records were made, enters the domain of philological and linguistic researches.

Croatian Glagolitic inscriptions and graffiti are unique and extremely important historical sources, dating back to the middle and early modern age, from the 11th to 19th century (the oldest Glagolitic inscriptions – graffiti date back to 10th and 11th century, and were located in Bulgaria, Romania, Ukraine, Russia etc.). Most of Croatian Glagolitic epigraphic monuments were preserved in Istria and Kvarner, followed by the Zadar area, and elsewhere where Slavic liturgy was present.

While Croatian Glagolitic inscriptions were engraved in stone or painted in color, chalk or charcoal on church frescos and elsewhere, graffiti were mostly paired with a stone or some other hard surface like wall plaster and they are results of the work of individuals who wanted to leave a certain written record behind them, demonstrate acquired writing skills, or mock someone or something, etc. They were recorded and preserved in Istria and on the Kvarner Islands, testifying about the special Glagolitic culture of that area. These records are a reflection of the literacy but also the scholarship of individuals who acquired their education in the rural circle of Glagolitic priests (“popovi”) and monks (Benedictines, Franciscans, and Paulines), therefore they present a *specificum* in the written cultural heritage of Western European territories.

The earliest Glagolitic epigraphic monuments found on the Croatian ground are the result of the so-called northern Glagolitic path: *The Plomin Inscription*, *The Valun Tablet* and *The Krk Inscription*. The southern Glagolitic path on the other hand includes: *The Konavle Inscription* and *The Župa Dubrovačka Inscription*. Chronologically they are followed by: *The Baška Tablet* and *Jurandvor Fragments*, *The Senj Tablet*, *The Grdoselo Fragment*, *The Hum Graffito*, a biliterate Cyrillic and Glagolitic *The Supetar Fragment* and *The Roč Glagolitic Abecedarium*, as well as *The Plastovo Fragment* and *The Knin Fragment* (with Glagolitic and Cyrillic interference). The following centuries saw almost a thousand of new Croatian Glagolitic inscriptions and graffiti.

In 19th and 20th century a number of researchers dealt with Glagolitic inscriptions, among which we will mention the following: Mijat Sabljarić (1790 – 1865), Jakov Volčić (1815 – 1888), Ivan Kukuljević Sakcinski (1816 – 1889), Vjekoslav Spinčić (1848 – 1933), Ivan Milčetić (1853 – 1921), Luka Jelić (1864 – 1922), Vjekoslav Štefanić (1900 – 1975) and Branko Fučić (1920 – 1999), who was the most important researcher of Glagolitic epigraphy. His works make the basis of the study of Croatian Glagolitic epigraphy (*Glagoljska epigrafika: kulturno-historijski vidovi*, 1982; *Glagoljski natpisi*, 1982; *Bašćanska ploča I*, 1988; *Croatian Glagolitic Epigraphy*, 1999; *Iz istarske spomeničke baštine I*, 2006).

Tomislav Galović, PhD
Old Church Slavonic Institute, Zagreb

Bašćanska ploča, Jurandvor, otok Krk, crkva svete Lucije, oko 1100. godine

Jedan od najznačajnijih glagoljskih natpisa, važan izvor za povijest razvitka glagoljskoga pisma i za nacionalnu historiografiju i filologiju. Pisan je prijelaznim oblikom glagoljice iz oble u uglatu i narodnim jezikom (čakavskim). Tekst na ploči je darovnica kralja Zvonimira opatiji svete Lucije. Ovdje se prvi put spominje ime jednoga hrvatskog kralja - Zvonimir.

The Baška Tablet, Jurandvor, the island of Krk, Church of St. Lucy, c. 1000

One of the most significant Glagolitic inscriptions, an important source for the history of development of the Glagolitic script as well as for national historiography and philology. It was written in a transition form between round and angular Glagolitic, in the common language of the people (Chakavian). The text on the tablet records King Zvonimir's donation of a piece of land to St. Lucy Abbey. This is the first mention of the name of a Croatian king - the name of Zvonimir.

Plominski natpis, Plomin, Istra, XI. stoljeće

Najstariji natpis s istarskoga kopna uklesan je na kamenome reljefu iznad lika svetoga Jurja, koji je prikazan s palmom u ruci. Rustični srednjovjekovni reljef nastao je ugledanjem na likove pokojnika s rimskih nadgrobnih spomenika.

The Plomin inscription, Plomin, Istria, 11th century

The oldest inscription from the Istrian mainland is engraved on the stone relief above the image of St George who is depicted holding a palm in his hand. The rustic mediaeval relief models itself on the images of the deceased from Roman tombstones.

Valunska ploča, Valun, otok Cres, XI. stoljeće

Dvojezični natpis, pisan hrvatski glagoljicom i latinski karolinom, bilježi tri stara hrvatska imena: bake, sina i unuka.

The Valun Tablet, Valun, the island of Cres, 11th century

A bilingual inscription written in Croatian, in the Glagolitic script, and in Latin, in Carolingian. The inscription records three old Croatian names of a grandmother, a son and a grandson.

Krčki natpis, otok Krk, XI. stoljeće

Ulomak pisan oblom glagoljicom. Natpis spominje gradnju benediktinaca glagoljaša, opata i nekoliko starih hrvatskih imena: Dobroslav, Radonja i Rugota.

The Krk inscription, the island of Krk, 11th century

A fragment written in the round Glagolitic script. The inscription mentions the building activities of the Benedictine Glagolites, abbots, and it cites several old Croatian names: Dobroslav, Radonja and Rugota.

EUROPSKI OBZORI GLAGOLJSKE PISMENOSTI

Glagoljsko pismo utkano je u hrvatsku kulturnu povijest od samih početaka tiskanja pomičnim slovima u Europi pa sve do današnjih dana. Pohranjeni u zbirkaama i knjižnicama u Hrvatskoj i diljem svijeta, glagoljski kodeksi i tiskane knjige prava su *rasuta baščina*. Uz istaknute baštinske ustanove u Republici Hrvatskoj, Nacionalna i sveučilišna knjižnica oduvijek je bila mjestom njezina okupljanja. Vrijeme snažnoga razvoja digitalne tehnologije pogoduje naporima usmjerenima okupljanju knjižnične građe na jednome mjestu – u obliku središnjega portala posvećenoga hrvatskoj glagoljici.

Kao nedjeljiva sastavnica tropismene i trojezične kulture hrvatskoga naroda, glagoljsko pismo posvjedočeno je još u drugoj polovici 11. stoljeća. Urezano je u kamene spomenike, među kojima je svakako najznačajnija *Bašćanska ploča*. Glagoljska su slova zapisivana rukom na pergamentskim kodeksima i na kodeksima od papira. Naposljetku, prisutna su i u svijesti Europljana koji su živjeli na razmeđu srednjeg i novog vijeka i u vrijeme osvita europskoga civilizacijskog kruga, koje počinje pojavom tehnike tiskanja pomičnim slovima. „Crna meštija”, koja se u Europi širi pojavom revolucionarnog izuma Johannesena Gutenberga iz Mainza, pridonijela je tomu da se knjiga proizvede brže i s manje troška, no tiskana knjiga nije baš uvijek i svugdje nailazila na blagonaklonost.

Djelovanje glagoljskih tiskara trajalo je puna četiri stoljeća, pri čemu je u tako dugome razdoblju hrvatskim jezikom tiskan značajan broj knjiga. U glagoljskim knjigama koje su bile namijenjene liturgijskoj uporabi (ponajprije misali, brevijari), poučavanju i širenju crkvenoga nauka (početnice i katekizmi), širenju radosne vijesti na jeziku koji nije bio latinski i moljenju (izvadci iz Biblije, hrvatski prijevod Novoga zavjeta i molitvenici) stoljećima je živio hrvatski jezik u svojim brojnim izražajnim mogućnostima. Bio je to jezik crkvenih knjiga, ali i jezik lijepe književnosti, u kojemu su se prožimali elementi starocrkvenoslavenskog i hrvatskoga jezičnog sustava. Nepuna tri desetljeća nakon što je Gutenberg tiskao Bibliju od 42 retka, tiskana je prva knjiga na jeziku koji su preci današnjih Hrvata držali svojim, na hrvatskome crkvenoslavenskom, i na glagoljskome pismu. Bio je to *Misal po zakonu rimskoga dvora*, nazvan prema početnim riječima koje su u njemu zapisane, i dovršen 22. veljače 1483., točno na dan kad se u Katoličkoj Crkvi obilježava Katedra sv. Petra. Bio je to prvi, ali i jedan u nizu drugih misala, također „po zakonu rimskoga dvora”, koji su tiskani u 15. i 16. stoljeću. Središta glagoljskoga tiskarstva tada su bili europski i hrvatski gradovi (Venecija, Urach, Senj i Rijeka). Pokušaj da središtem glagoljskoga tiskarstva postane Trsat u 17. stoljeću završava neuspjehom, nakon čega će čitava dva stoljeća glagoljske knjige biti tiskane u Rimu. Kratkotrajno djelovanje glagoljske tiskare na otoku Krku obilježilo je prijelaz iz 19. u 20. stoljeće.

Glagoljska pismenost duga nekoliko stoljeća pripada cjelokupnomu hrvatskom prostoru, iako je primorski dio Hrvatske u blagoj prednosti kada se traži i istražuje žarište glagoljskoga pisma s kojim se živjelo i još uvijek živi. Društvene potrebe zajednica koje su obitavale na povijesnome prostoru hrvatskih zemalja regulirane su u nekim od najstarijih dokumenata hrvatske pravne povijesti, koji su zapisani glagoljicom i koji potječu iz primorskoga dijela Hrvatske (*Vinodolski zakon, Vrbnički statut, Istarski razvod*). Pisana je riječ u tegobnim vremenima burne i katkada tragične hrvatske povijesti bila moćno oružje u rukama malobrojnih pismenih pojedinaca, koji su pišući ne samo čuvali jezik svojih predaka već i stoljećima stajali na braniku kršćanstva. Kad je pop Martinac krajem 15. stoljeća, neposredno nakon Krbavske bitke, na listovima glagoljskoga kodeksa zapisao da Turci *nalegoše na jazik hrvatski*, zabilježio je ne samo sadašnjost već i dalekovidno predvidio opasnost koja se nadvila nad kršćanski svijet Europe i koja će značajno obilježiti europsku povijest narednih stoljeća. Primjer popa Martinca nije bio usamljen jer su prepisivači i pisari na marginama glagoljskih kodeksa ispisivali jezgrovite, nerijetko i vrlo dramatične odlomke, posvjedočivši tako o vremenu i društvu u kojemu su živjeli. Bez tih odlomaka ispisanih na marginama pregled glagoljske pismenosti ne bi bio cjelovit, kao što ne bi bio cjelovit ni bez mnogih dokumenata koji su bili potrebni u svakodnevnome životu. Pravne isprave, kupoprodajni ugovori, računi, zapisnici o novčanim poslovima – modernim rječnikom rečeno „transakcijama” – samo su neki od dokumenata ispisanih glagoljicom koji zajedno s liturgijskim knjigama i djelima lijepe književnosti ulaze u povijesni pregled glagoljske pismenosti na hrvatskom i europskome kulturnom prostoru. Nerijetko je pergamena s glagoljskim zapisima poslužila praktičnoj namjeni. U nedostatku materijala pojedinci su njome umotavali rukopisni ili knjižni blok koji su posjedovali u svojoj privatnoj zbirci.

Glagoljicom se pisalo na pergameni i na papiru; glagoljska su se slova rezala i lijevala da bi u dugoj hrvatskoj povijesti njima bile otisnute knjige, dostupne samo malobrojnim ljudima koji su umjeli čitati i pisati. Pismo čijih prvih devet slova tvori smislenu sintagmu o kršćaninu koji slova zna i koji govori da je dobro časno živjeti na zemlji plijeni ne samo svojom postojanošću već i skladnim arhitektoničkim oblikom svojih slova i ligatura. Sačuvalo se žilavo trajajući i živeći tijekom dugih stoljeća. Nerijetko i *ne-junačkom vremenu usprkos*. Bilo je to pismo ne samo učenih i pismenih slojeva društva već i pismo anonimnih pojedinaca koji su svoje svakodnevne životne brige zapisivali i bilježili na svakom komadiću pergamene ili papira koji bi im se našao pri ruci. Pritom su i ne znajući ispisivali povijest, i to onu povijest koja pritajena čeka da bude otkrivena, da bude dopisana i ostavljena na čuvanje naraštajima koji dolaze.

GLAGOLJICA – TISKANA GRAĐA

Najstarijim tiskanim knjigama pripada naziv u kojemu će malotko prepoznati skrivenu metaforu. Knjige koje su se u 15. stoljeću u Europi počele tiskati tehnikom pomičnih slova izrađene su i dovršene ručno, bez mehanike i strojeva dostupnih današnjemu čovjeku, koji si utvara da bi život bez njih bio nezamisliv. Nazvane su *inkunabulama* prema latinskome nazivu za kolijevku. Prispodoba knjiga tiskanih u osvit novoga doba, kojim će započeti Gutenbergova galaksija, s najranijim dobom ljudskoga života, prvim od ukupno sedam činova – kako ih je opisao genijalni Shakespeare u komadu *Kako vam drago* – nastala je na krilima optimizma i pod pretpostavkom da čovjek, prelazeći iz dobi u dob, sazrijeva i napreduje. Ako knjige najranijega razdoblja tiskarstva i možemo usporediti s dojenačkom dobi i kolijevkom u ljudskom životu, to nipošto ne znači da su one manje vrijedne od knjiga otisnutih strojnim tehnikama i da u izvedbenom pogledu ne predstavljaju prava mala umjetnička djela. Naravno, ako imamo na umu da je cijeli postupak izradbe knjige rađen ručno te da su tiskarski arci složeni u knjižni, kojem će nedostajati geometrijska pravilnost u rasporedu slova i u njihovoj urednoj posloženosti u redak. Knjige iz ranoga razdoblja europskoga tiskarstva, premda i lišene one dotjeranosti koju imaju knjige otisnute strojnim tehnikama, i danas zadivljuju očuvanošću otisnutih slova i papira na kojem su tiskane. Slova ili retci koji u usporedbi sa slovima i retcima u strojno otisnutim knjigama izgledaju neobično, nepravilno ili nespretno mogu samo pojačati snažan dojam o vrsnoći majstorije onodobnih, često nepotpisanih slovorezaca i tiskara, koji su se poprilično namučili da bi knjiga na koncu ugledala svjetlo dana. Teško se oteti dojmu da je u riječi *inkunabula*, skovanoj u 17. stoljeću (Bernard von Mallinckrodt), manje divljenja i radosti zbog tehnološke inovacije koja je stavljena u službu tiskanja knjiga nego u euforičnom zapisu žakna Jurja, koji je na kodeksu kneza Novaka 1482. ostavio pisani trag o *šampi našoj koja gori gre*. Zacijelo je Mallinckrodtova metafora o ranim tiskanim knjigama bila lišena negativnih konotacija koje u sebi nosi nemušta i nejakna životna dob ljudskoga stvorenja s kojom uspoređujemo prve tiskane knjige u Europi.

Glagoljska slova obilježila su, zajedno s latiničkima, rano razdoblje ne samo hrvatskoga već i cjelokupnoga europskog tiskarstva. Rezbarena su, lijevana i otiskivana u isto vrijeme kad i latinička slova, kojima su se u osvit novoga doba otiskivale knjige diljem europskih tiskarskih središta. Glagoljicom je do 1500. otisnuto čak šest knjiga, među kojima su četiri liturgijske knjige i dvije knjige s djelima moralno-poučne namjene. Bila su to remek-djela izrađena i otisnuta u dvjema glagoljskim tiskarama koje su djelovale u Senju i u Veneciji. Pouzdano se to doznaje iz kolofona triju glagoljskih inkunabula, od kojih su dvije otisnute u Senju, a jedna u Veneciji. Glagoljski misal iz 1494. i djelo *Spovid općena* otisnuti su u Senju, dok je brevijar iz 1493. otisnut u Torresanijevoj vencijskoj tiskari. Za primjerke dviju liturgijskih knjiga, misala iz 1483. i brevijara iz 1491., nisu, nažalost, sačuvani podatci o mjestu njihova tiskanja. U

kolofonu misala iz 1483. nije navedeno mjesto tiskanja, dok ga za brevijar iz 1491. nije moguće utvrditi zato što je jedini sačuvani primjerak manjkav.

Djelovanje senjske, a potom i riječke tiskare obilježilo je razdoblje na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće. U senjskoj tiskari, koja je djelovala u kući Silvestra Bedričića, otisnuto je sedam knjiga, među kojima su dvije liturgijske knjige: misal iz 1494. i ritual iz 1507. ili 1508. Preostalih pet knjiga sadrži onodobna popularna književna djela koja su prevedena na hrvatski jezik. Kratkotrajno djelovanje riječke glagoljske tiskare u kući Šimuna Kožičića Benje obilježilo je četvrto desetljeće 16. stoljeća. U Kožičićevoj je tiskari otisnuto ukupno šest glagoljskih knjiga, među kojima je bio i jedan misal, otisnut 1531. Glagoljaška tiskara u Urachu djelovala je od 1561. do 1565., u vrijeme kad su Europu potresali snažni sukobi katolika i reformatora/protestanata. Četrnaest glagoljskih knjiga iz uraške tiskare predstavlja vrijedan pothvat koji zbog svoje izmještenosti iz matice i zbog velike udaljenosti nije mogao imati onaj utjecaj koji bi imao da se odvijao i događao na prostoru zemljopisno bližem hrvatskim zemljama.

Slučajno ili ne, posljednji glagoljski misal u hrvatskoj jezičnoj redakciji objavljen je 1561., iste godine kad počinje djelovati glagoljaška tiskara u Urachu. Pokušaj franjevcu Franje Glavinića da počne tiskati glagoljske knjige u Rijeci u 17. stoljeću završava neuspjehom. Nakon toga glagoljske će knjige puna dva stoljeća objavljivati rimska tiskara Kongregacije za širenje vjere. Na samom koncu 19. stoljeća krčki biskup Antun Mahnić u Krku osniva glagoljsku tiskaru, koja je radila puna dva desetljeća, sve do biskupove smrti 1920. Bila je to ujedno i posljednja karika u lancu glagoljskoga tiskarstva, koje je s prekidima djelovalo od samih početaka tiskanja pomičnim slovima u Europi pa sve do početka 20. stoljeća. Pritom je najdulje djelovala rimska tiskara Kongregacije za širenje vjere, dok su druge glagoljske tiskare bile kratka vijeka. Iako su glagoljske tiskare u Senju, Rijeci, Urachu i u Krku djelovale relativno kratko, u njima su otisnuta značajna djela europske liturgijske i druge književnosti, koja su sva odreda ispunila svoju temeljnu svrhu za koju su ih tiskale i slagale marljive ruke pojedinaca, među kojima su tek rijetki ostavili trajni spomen o sebi, „za ukloniti se tašće slave”.

GLAGOLJICA – RUKOPISI

Pergamena i papir na kojima su ispisivana glagoljska slova svjedoče o trajnosti i postojanosti ovoga po mnogočemu posebnoga pisma na hrvatskome etničkom i jezičnom prostoru. Glagoljska rukopisna tradicija stoljećima supostoji zajedno s tiskanom glagoljskom baštinom, svjedočeći pritom o trajnoj potrebi pojedinca i šire zajednice da piše i zapisuje bez obzira na narav pisanoga dokumenta. U kulturi pisanja i prepisivanja glagoljica je živjela dugi niz stoljeća, pri čemu bi svako pojedino glagoljsko slovo bilo zapisano kao jedinstveno i neponovljivo, izlazeći iz pera pisara ili prepisivača koji je u njemu ostavio svoj jedinstven trag. Svako je glagoljsko slovo u rukopisima jedinstveno jer su slova iz rukopisne tradicije lišena one ujednačenosti i sličnosti koja odlikuje slova tiskanih knjiga, koje su nastajale u tiskarskim i tipografskim radionicama.

Sačuvani glagoljski rukopisi koji su pohranjeni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu prikupljeni su kao mjerodavni svjedoci glagoljske pismenosti, koja je trajala od 11./12. sve do 20. stoljeća. Glagoljski kodeksi i rukopisni fragmenti pisali su se i prepisivali već od 14. stoljeća. Liturgijske knjige, koje su ujedno i najstariji glagoljski rukopisi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, sačuvani su tek kao fragmenti ili u cijelosti, kao prekrasan *Časoslov popa Mavra*, koji je napisan 1460. Osim misalâ i brevijarâ iz 15. stoljeća, glagoljicom su pisani i kodeksi. Zbirci korizmenih propovijedi *Korizmenjak* ili *Kvarezimal*, koja je nastala prema djelu poznatoga franjevačkog propovjednika Roberta Caracciola, dodan je prozni tekst *Tlmačenje muke Kristove* (R 4002). Iz 15. stoljeća datira i kodeks pod naslovom *Teološki priručnik župnika glagoljaša* (R 6635), u kojemu je uz praktične naputke za župnika, ispisivana i kronika značajnih događaja iz toga vremena. Početkom 16. stoljeća u Omišlju je nastao kodeks u kojemu je kurzivnom glagoljicom napisana kompilacija poznatoga djela *Confessionale*, kojemu je autor sv. Antonin, talijanski teolog i firentinski nadbiskup. U Vrbniku je početkom 17. stoljeća pop Ivan Fugošić napisao *Dijalog Grgura pape*, prilagodbu djela pape Grgura Velikog. Tekstovi različitoga sadržaja, u kojima se izmjenjuju stvarni i maštoviti događaji te u kojima supostoje duhovno i svjetovno, prikupljeni su u glagoljskim antologijama i zbornicima. Jedan od ranih primjeraka takvih zbornika jest i *Petrisov zbornik*, napisan 1468. u Vrbniku (R 4001). Prozni tekstovi glagoljicom su zapisivani i nakon 15. stoljeća, pri čemu su se izmjenjivali odlomci iz *Svetog pisma* ili iz djela crkvenih otaca i naučitelja sa slobodno oblikovanim proznim odlomcima. Revni su svećenici u svojoj pastoralnoj službi pisali i brojne propovijedi, nastojeći svojim vjernicima prenijeti Isusove riječi, koje su sačuvane u *Svetom pismu*. Propovijedi su u cijelosti, ili samo fragmentarno, ostale zapisane u sačuvanim glagoljskim kodeksima koji su pohranjeni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Pravni tekstovi napisani glagoljicom u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici sačuvani su u prijepisima. Tekstovi *Istarskoga razvoda*, *Vinodolskoga zakona* i *Vrbničkoga/Vrbanskoga statuta*, prepisani u 16. stoljeću, dokazom su da se glagoljska pismenost najснаžnije ukorijenila u Istri i Hrvatskome primorju. *Istarski razvod*, *Vinodolski zakon* i *Vrbnički/Vrbanski statut* napisani su na prijelazu iz srednjeg u novi vijek, a prvi su put objavljeni u 19. stoljeću, u vrijeme kad se intenzivno proučavaju prava pojedinih europskih naroda. Sva su tri dokumenta odraz samosvojne pravne tradicije u hrvatskim zemljama, koja je oduvijek bila dio zajedničke europske tradicije. Pritom je *Vinodolski zakon*, izvorno napisan 1288., najstariji zakonski tekst među Južnim Slavenima.

Glagoljski tekstovi pisali su se i prepisivali i u 18. i 19. stoljeću. Iz tog su razdoblja u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu sačuvani rukopisni tekstovi namijenjeni svećenicima i župnicima koji su obavljali službu Božju (direktoriji) i bavili se pastoralnom djelatnošću među vjernicima (katekizmi, molitvenici, obrednici i liturgijske knjige). Glagoljske isprave iz Hrvatskoga primorja te brojne glagoljske listine svjedoče o tomu da je glagoljica bila funkcionalna i u javnome životu pojedinih mjesta i gradova, tako da je njezin utjecaj i prisutnost u svakodnevnome životu društvene zajednice bio značajan. U rukopisnoj ostavštini Vatroslava Jagića pohranjeni su prijepisi glagoljskih tekstova značajnih jezičnih spomenika.

Na primjeru glagoljskih rukopisa koji su pohranjeni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu uočljivo je da glagoljicom nisu pisane samo liturgijske knjige. Glagoljica je u svijesti ljudi bila pismo namijenjeno prvenstveno pisanju knjiga i dokumenata namijenjenih djelovanju Crkve. Tomu je bilo tako jer su prva rasadišta pismenosti i učenosti bile upravo crkvene institucije s pojedincima koji su im služili. Sačuvani glagoljski rukopisi, međutim, pokazuju da funkcioniranje i širenje glagoljice nadrasta granice i djelokrug Crkve kao institucije i postaje djelotvornim u svakodnevnim životnim situacijama običnih ljudi, koji su, baš kao i veliki pojedinci, imali svoje brige, ali i u životu šire društvene zajednice koji je trebalo regulirati i urediti pravnim propisima.

dr. sc. Irena Galić-Bešker
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

THE EUROPEAN HORIZONS OF GLAGOLITIC LITERACY

The Glagolitic script has been woven into Croatian cultural history from the very beginning of movable type printing in Europe until today. Stored in collections and libraries in Croatia and worldwide, Glagolitic codices and printed books present a true *scattered heritage*. Along with prominent heritage institutions in the Republic of Croatia, the National and University Library has always been the place of heritage gathering. The time of strong development of digital technology is favorable to the efforts invested in gathering library materials in one place - in the form of a central portal devoted to Croatian Glagolitic script.

As an integral component of the trilateral and trilingual culture of the Croatian people, the Glagolitic script was witnessed as early as in the second half of the 11th century. It was engraved in stone monuments, among which the most important is *The Baška Tablet*. Glagolitic letters were written by hand on parchment and paper codices. Finally, they were also present in the consciousness of the Europeans who lived between the middle ages and modern period and in the dawn of the European civilization circle, which begins with the emergence of movable type printing technique. The “Black Mastership”, which in Europe expanded with the revolutionary invention of Johannes Gutenberg from Mainz, contributed to producing a book faster and at a lower cost, yet the printed book was not always and everywhere benevolently accepted.

The work of Glagolitic printing houses lasted for four centuries, a large number of books being printed in Croatian during such a long period. For centuries, the Glagolitic books intended for liturgical use (mainly missals, breviaries), for teaching and spreading the Church teachings (primers and catechisms), for spreading the Good News in a language that was not Latin, and for praying (Bible passages, Croatian translation of the New Testament and prayer books) presented living places of the Croatian language with its many expressive possibilities. It was the language of liturgical books, but also the language of *belle lettres*, which combined the elements of the Old Church Slavic and Croatian language systems. Almost three decades after the 42-line Gutenberg Bible, the first book in the Croatian Church Slavic language (which ancestors of today’s Croats believed to be theirs) and the Glagolitic script was printed. It was *Missale Romanum Glagolitice* (Missal under the Law of the Roman Court), named after its initial words, and completed on February 22, 1483, exactly on the day when the Catholic Church celebrates the Feast of the Chair of St. Peter. It was the first, but also one in a series of other missals, also “under the law of the Roman court”, printed in the 15th and 16th century. The then centers of Glagolitic printing were European and Croatian cities (Venice, Florence, Urach, Senj and Rijeka). An attempt to make Trsat the center of Glagolitic printing in the 17th century ended with a failure, after which Glagolitic books will be printed in

Rome for the entire two centuries. The short-term activity of Glagolitic printing house on the island of Krk marked the transition from the 19th to 20th century.

Several centuries long Glagolitic literacy covers the entire Croatian area, although the coastal part of Croatia has a slight advantage when looking for and exploring the focal point of the Glagolitic script with which this area has lived. The social needs of communities that lived in the historical territory of Croatian countries were regulated in some of the oldest documents of Croatian legal history, written in Glagolitic and coming from the coastal part of Croatia (*Law Codex of Vinodol*, *The Vrbnik Statute*, *The Istrian Demarcation*). Written word in times of turbulent and sometimes tragic Croatian history was a powerful weapon in the hands of a few literate individuals who in their writings not only preserved the language of their ancestors, but for centuries defended Christianity. When Pop Martinac, by the end of the 15th century, immediately after the Battle of Krbava, wrote that the Turks *started to attack the Croatian language* on the pages of the Glagolitic codex, he recorded not only the present event but also farsightedly predicted the danger falling upon the Christian world of Europe which will significantly mark the European history in the following centuries. The example of Pop Martinac was not the only because the copyist and scribes wrote their concise, often very dramatic passages on the margins of the Glagolitic codices, bearing in mind the time and the society in which they lived. Without these passages written on the margins, the review of the Glagolitic literacy would not be complete, as it would not be complete without many documents necessary for everyday life. Legal documents, sales contracts, bills, records of financial activities - using modern vocabulary - transactions - are just some of Glagolitic documents that, along with liturgical books and *belles lettres*, enter the historical review of Glagolitic literacy in Croatian and European cultural space. Often, parchment with Glagolitic records served a practical purpose. Lacking the material, the individuals used parchment to wrap a manuscript or a book block from their private collections.

Glagolitic was used for writing on parchment and on paper; Glagolitic letters were cut and molded to fill the printed books through the long Croatian history, the books available only to a few people who could read and write. A script in which the first nine letters constitute a meaningful syntagm about a Christian who knows the letters and who says how good it is to live honorably on the Earth captures our attention not only by its persistence, but also by the harmonious architectural form of its letters and ligatures. The script was preserved as it vigorously lived and lasted for many centuries. *Often in spite of the non-heroic time*. It was the script not only of learned and literate layers of society, but also of anonymous individuals who wrote and recorded their daily worries on every piece of parchment or paper that was at hand. Without even knowing it, they wrote the history, and the hidden history that was waiting to be discovered, to be written and kept for the generations to come.

GLAGOLITIC SCRIPT - PRINTED MATERIAL

The oldest printed books earned the name in which scarcely anybody will recognize the hidden metaphor. The 15th century in Europe saw the movable type printing of the books which were made and finished manually, without the mechanics and machines available today, when we tend to think we could not imagine life without them. The books were called *incunabula* according to the Latin name for a cradle. The parable of books printed in the dawn of the new era, that will begin with the Gutenberg galaxy, with the earliest age of human life, the first of a total of seven acts - as described by the genius Shakespeare in the work "As you like it" - was created on the wings of optimism and assuming that human, moving from one phase to another, matures and progresses. If books of the earliest period of printing can be compared with infancy and cradle in human life, this does not mean that they are less valuable than books printed using machine techniques or that they do not present, in terms of their production, real small pieces of artwork. Of course, if we keep in mind that the entire book-making process was hand-made, and that the printed sheets were put together to form a book sheet, which would lack geometric regularity in the letters' order and in their proper setting in lines. The books from the early period of European printing, though lacking the sophistication of books printed using machine techniques, today still impress us with their preserved printed letters and paper. Letters or lines that seem unusual, irregular or clumsy in comparison with the letters and lines in machine-printed books can only reinforce the already strong impression on the skillfulness of the then, often unsigned, letter cutters and printers, who put great effort so that the book may see the light of day. It is hard to avoid the impression that the word *incunabula*, coined in the 17th century (Bernard von Mallinckrodt), contains less admiration and joy for the technological innovation put into the service of printing books than in the euphoric note of žakan Juraj, who in the 1482 Codex of Prince Novak left a written record about «our printing that grows up». Mallinckrodt's metaphor on early printed books must have been deprived of negative connotations contained in the mute and weak age of human being with which we compare the first printed books in Europe.

Glagolitic letters, together with Latin ones, marked the early period not only of Croatian but of the entire European printing industry as well. They were carved, cast and printed at the same time as the Latin letters, contained in the printed books throughout the European printing centers in the dawn of the new era. Even six books were printed using Glagolitic script before the year of 1500, including four liturgical books and two books with a moral and didactic purpose. These masterpieces were made and printed in two Glagolitic printing houses working in Siena and Venice. Reliable source is found in the colophons of the three Glagolitic incunabula, two of which were printed in Senj and one in Venice. The Glagolitic Missal from 1494 and the work entitled *Spovid općena* were printed in Senj, while the breviary from 1493 was printed in Torresani's Venetian printing house. Unfortunately no data were preserved on the printing loca-

tion of the two liturgical books, the 1483 missal and the 1491 breviary. In the colophon of the 1483 missal, there was no mention of the printing location, while it was not possible to find it for the 1491 breviary since the only preserved copy was flawed.

The work of the Senj and then of the Rijeka printing houses marked the transition from the 15th to the 16th century. Seven books were printed in the Senj printing house, in the home of Silvestar Bedričić, including two liturgical books: the missal from 1494 and the ritual from 1507 or 1508. The remaining five books contain the then popular literary works translated into Croatian. The short-term activity of the Rijeka Glagolitic printing house of Šimun Kožičić Benja marked the fourth decade of the 16th century. In Kožičić's printing house, a total of six Glagolitic books were printed, including one missal, printed in 1531. The Glagolitic printing house in Urach operated from 1561 to 1565, at a time when Europe was shaken by strong conflicts between Catholics and Reformers/Protestants. Fourteen Glagolitic books from the printing house in Urach represent a valuable venture which, because of its displacement from main printing centers and because of long distance, could not have had the influence that it would have had if being carried out in the area closer to the Croatian countries.

By accident or not, the last Glagolitic missal in the Croatian redaction was published in 1561, the same year when Glagolitic printing house in Urach was open. An attempt of the Franciscan Franjo Glavinić to start with printing Glagolitic books in Rijeka in the 17th century ends with a failure. After that for two centuries Glagolitic books will be published by the Roman printing house of the Congregation for the Doctrine of the Faith. By the very end of the 19th century Krk's Bishop Antun Mahnić starts a printing house on Krk, which was active entire two decades, until the Bishop's death in 1920. It was also the last link in the Glagolitic printing chain, operating with interruptions from the beginnings of movable type printing in Europe until the beginning of the 20th century. The longest activity saw the Roman printing house of the Congregation for the Doctrine of the Faith, while other Glagolitic printing houses were of short duration. Although the Glagolitic printing houses in Senj, Rijeka, Urach, and Krk were active for a relatively short period, they printed significant works of European liturgical and other literature, which all fulfilled their fundamental purpose for which they were printed and typeset by diligent hands of the individuals, among which only the rare ones left a permanent trace of themselves, "to avoid the vain glory".

GLAGOLITIC SCRIPT – MANUSCRIPTS

The parchment and paper with written Glagolitic letters testify to the durability and persistence of the script which is pretty special in the Croatian ethnic and linguistic space. The Glagolitic manuscript tradition has for centuries coexisted with printed Glagolitic heritage, witnessing the constant need of an individual and the wider community to write and record irrespective of the nature of the written document. Glagolitic script has lived for many centuries in the culture of writing and copying, each of the Glagolitic letters being written in a unique and unrepeatable way, coming from the hand of a scribe or a copyist who left a unique mark in it. Each Glagolitic letter in the manuscripts is unique since the letters from the manuscript tradition lack the uniformity and similarity of the letters of printed books produced in the printing and typography workshops.

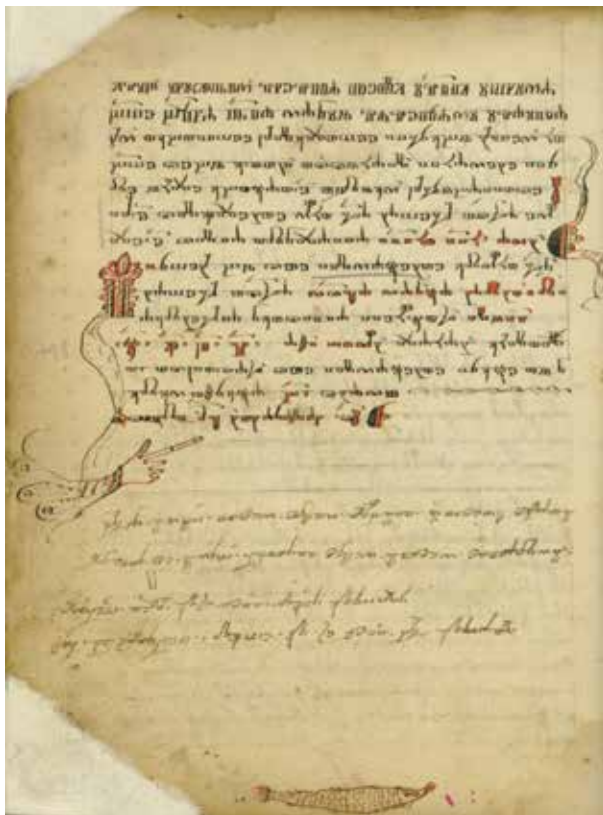
The preserved Glagolitic manuscripts stored in the National and University Library in Zagreb were collected as relevant witnesses of Glagolitic literacy, which lasted from the 11th/12th to the 20th century. Glagolitic codices and manuscript fragments have been written and copied since the 14th century. The liturgical books, which are also the oldest Glagolitic manuscripts in the National and University Library, are preserved only as fragments or completely, such as a wonderful *Mavro Breviary*, written in 1460. In addition to the missals and breviaries of the 15th century, the Glagolitic script was also used in codices. The collection of Lent Sermons *Korizmenjak* or *Kvarezimaj*, made after the work of the well-known Franciscan preacher Roberto Caracciolo, features an added passage of the *Interpretation of the Passion of Christ* (R 4002). The 15th century also saw the publication of a codex entitled *The Theological Manual by the Glagolitic Parish Priest* (R 6635), which, along with practical instructions for a parish priest, brings the chronicle of significant events from that time. A compilation of a famous work *Confessionale*, written by St. Antonin, an Italian theologian and Archbishop of Florence, was written in cursive Glagolitic script as a part of a codex from the beginning of the 16th century in Omišalj. In Vrbnik at the beginning of the 17th century, Pop Ivan Fugošić wrote the *Dialogue of Pope Gregory*, an adaptation of the work by Pope Gregory the Great. Various texts, including both real and imaginary events, along with coexistence of the spiritual and the secular, were collected in Glagolitic anthologies and miscellanies. One of the early examples of such works is *Petris' Miscellany*, written in 1468 in Vrbnik (R 4001). Glagolitic prose texts were recorded even after the 15th century, featuring both passages from the *Holy Scriptures* or from the works of church fathers and teachers with freely shaped prose passages. In their pastoral ministry, devoted priests also wrote numerous sermons, trying to convey to their faithful the words of Jesus, which were preserved in the *Holy Scriptures*. Sermons were recorded completely or in fragments in the preserved Glagolitic codices stored in the National and University Library in Zagreb.

Legal Glagolitic texts in the National and University Library are preserved in transcripts. The texts of *The Istrian Demarcation*, *Law Codex of Vinodol* and *The Vrbnik/Vrbani Statute*, copied in the 16th century, present a proof that Glagolitic literacy was most deeply rooted in Istria and the Croatian Littoral. *The Istrian Demarcation*, *Law Codex of Vinodol* and *The Vrbnik/Vrbani Statute* were written in the transitional period from the middle ages to the modern age and were first published in the 19th century, at a time when the rights of certain European nations were intensively studied. All three documents are the reflection of a distinct legal tradition in Croatian countries, which has always been part of a common European tradition. Moreover, *Law Codex of Vinodol*, originally written in 1288, is the oldest legal text of the South Slavs.

Glagolitic texts were written and copied further in the 18th and 19th century. From this period the National and University Library in Zagreb stores the preserved manuscripts for priests and parish priests serving God (directories) and engaging in pastoral activity among the believers (catechisms, prayer books, rituals and liturgical books). Glagolitic documents from the Croatian Littoral and numerous Glagolitic records prove that Glagolitic script was used also in the public life of certain places and cities, therefore its influence and presence in everyday life of the community was significant. Vatroslav Jagić's manuscript heritage contains transcripts of Glagolitic texts of significant linguistic monuments.

From the example of Glagolitic manuscripts stored in the National and University Library in Zagreb, it is evident that not only liturgical books were written in Glagolitic. In the minds of people Glagolitic was a script intended primarily for writing books and documents for Church purposes. The reason for this lies in the fact that the first source of literacy and schooling were Church institutions with the individuals who served it. The preserved Glagolitic manuscripts, however, show that the function and expansion of Glagolitic script go beyond the boundaries and scope of the Church as an institution and become effective not only in the everyday life situations of ordinary people who, just like the great individuals, had their own worries, but also in the wider social community life which needed legal regulations.

Irena Galić-Bešker, PhD
National and University Library in Zagreb

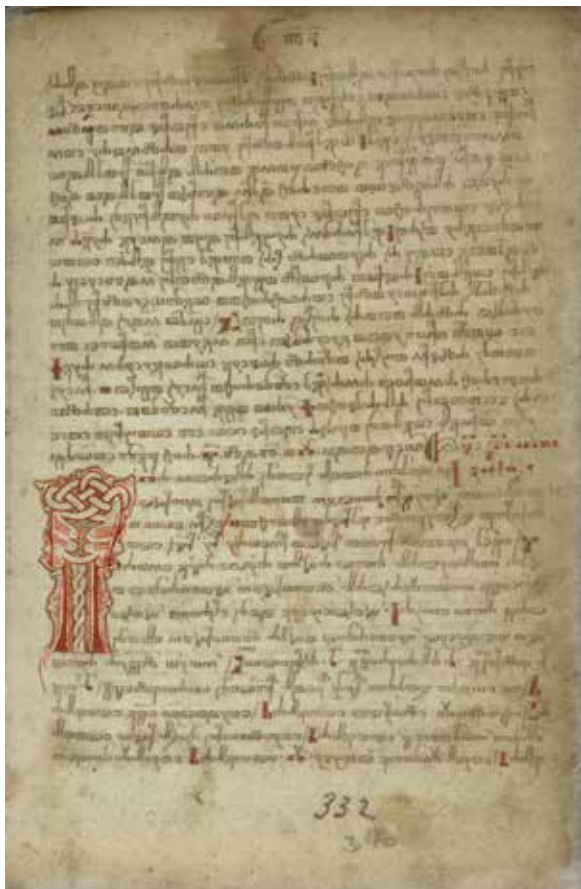
Incijal iz Greblova kvarezimala, 1493., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R 4002

An Initial from the Greblo Quaresimale, 1493, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, R 4002

Incijal iz Glagoljskoga brevijara, 15. st., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R 4067

An initial from a Glagolitic breviary, 15th century, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, R 4067

Initial from Petrisova zbornika, 1468., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R 4001

An initial from the Petris Miscellany, 1468, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, R 4001

Misal hruacki, 1531., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, RIIA_8°-8

The Croatian Missal, 1531, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, RIIA_8°-8

Brozićev brevijar, 1561., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, RIIA-16°-9

Brozić Breviary, 1561, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, RIIA-16°-9

Misal Pavla Modrušanina, 1528., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, RIIA-8°-9

Pavao Modrušanin's Missal, 1528, National and University Library in Zagreb, Manuscripts and Old Books Collection, RIIA-8°-9

PREPOROD GLAGOLJICE I GLAGOLJAŠTVA U 3. TISUĆLJEĆU

Povijest Hrvata napisana je na glagoljici.

Doslovno i jest – na jednoj od najpoznatijih skulptura Ivana Meštrovića, nastaloj 1932. godine, skoro stoljeće nakon što se glagoljica među Hrvatima povukla iz aktivne upotrebe.

Personificirajući hrvatsku povijest kao stamenu ženu Dalmatinske zagore koja u krilu drži knjigu s glagoljičnim natpisom *повѣсть хрватъ*, vrstan je umjetnik na sugestivan i naizgled jednostavan način izrekao ono o čemu bi filolozi, povjesničari i kulturni antropolozi mogli govoriti danima.

Uglata se glagoljica urezala u kolektivno pamćenje hrvatskoga naroda kao nešto njihovo, nešto što je dijelom njihova identiteta. Tomu u prilog svjedoči i svojevrsni preporod glagoljice, tj. pojava suvremenoga (modernog) glagoljaštva koje je svoj procvat doživjelo nakon Domovinskoga rata i stjecanja hrvatske neovisnosti.

Do ranih devedesetih godina 20. stoljeća glagoljica se uglavnom nalazila na radnim stolovima proučavatelja povijesti hrvatske pismenosti i književnosti. Nakon toga najbrže se i najprirodnije infiltrira u još jedan tip akademske prakse, u umjetnost (pogotovo onu likovnu). No s vremenom prelazi akademske okvire i vraća se tamo gdje joj je i povijesno mjesto – među svoj narod.

Stoga ćemo glagoljicu i glagoljske natpise u trećem tisućljeću pronaći ne samo na području znanosti, obrazovanja i kulturnoga života nego i u subkulturi, popkulturi, gospodarstvu, poduzetništvu i sportu, pa čak i u političkome životu.

Suvremena vremena donose i suvremene medije: danas se glagoljicom ukrašavaju modne tkanine, suveniri, loga različitih institucija, kvartovski zidići, ljudska koža (tetovažama) i dr. Moderni dizajn prepoznaje funkcionalnost oblika glagoljskih slova za različite predmete od svakodnevne namjene (nakit, namještaj, rasvjetna tijela, kuhinjski pribor i sl.). Glagoljicom se tiskaju časopisi i knjige, a u tradicionalnim glagoljaškim sredinama glagoljski se natpisi mogu naći na putokazima uz cestu kao i na pločama s nazivima hrvatskih mjesta i gradova.

Izvan strogo akademskih okvira i popularizacijskih aktivnosti, glagoljicom će se najčešće bilježiti kratki natpisi koji sadrže imena ljudi, gradova, mjesta, ustanova, organizacija, poduzeća, navijačkih skupina i dr. Osim imena, na glagoljici će se nerijetko pisati pojmovi, citati i poruke vezane za vlastiti sustav vrijednosti te za vjeru, obitelj i domovinu. Sve to još jednom ukazuje na povezanost između služenja uglatom glagoljicom i poimanja vlastitog identiteta.

Osim tih identitetskih karakteristika, glagoljica zbog svoje figurativnosti u svaki natpis unosi i kvalitete estetičnosti i artističnosti, kao i tajnovitosti i ekskluzivnosti jer je neće svatko znati pročitati. Sve su to razlozi zbog kojih i u 3. tisućljeću Hrvati tako rado nastavljaju glagoljati.

*dr. sc. Ana Šimić
Staroslavenski institut*

THE REVIVAL OF THE CROATIAN GLAGOLITIC SCRIPT AND GLAGOLITISM IN THE THIRD MILLENIUM

The history of Croats is written in Glagolitic script.

Literally, it is – on one of the most famous sculptures by Ivan Meštrović, made in 1932, almost a century after Glagolitic stopped to be actively used among Croats.

Personifying the Croatian history as a stout woman of the Dalmatian Hinterland holding a book with a Glagolitic inscription *rověstь hrъvatъ* in her lap, the skillful artist in an evocative and seemingly easy way expressed what philologists, historians and cultural anthropologists could talk about for days.

Angular Glagolitic instilled itself in the collective memory of the Croatian people as something belonging to them, something that was part of their identity. This is also supported by a certain Glagolitic revival, that is, the emergence of contemporary (modern) Glagoliticism that flourished after the Homeland War and Croatia's gaining independence.

Until the early 1990s, the Glagolitic script mostly lied at the work tables of the researchers of the history of Croatian literacy and literature. After that, in the fastest and most natural way the Glagolitic script infiltrated in yet another type of academic practice, in art, especially visual arts. Eventually it overcame academic frameworks and returned to its historic place - among its people.

Therefore in the third millennium, Glagolitic script and Glagolitic inscriptions can be found not only in the fields of science, education and cultural life, but also in subculture, pop culture, economy, entrepreneurship and sport, even in political life.

Modern times bring modern media: today Glagolitic script decorates fashion fabrics, souvenirs, logos of various institutions, city block walls, human skin (tattoos) and others. Modern design recognizes

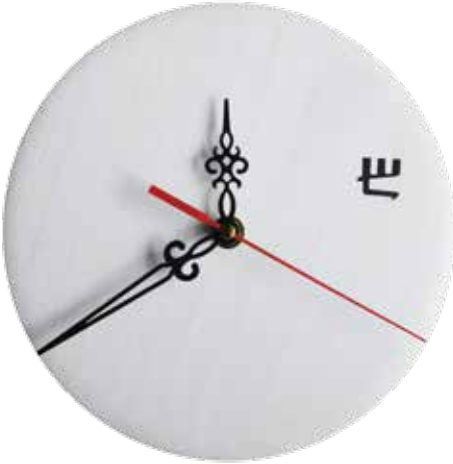
the functionality of shapes of Glagolitic characters for different objects of everyday use (jewelry, furniture, lighting products, kitchen utensils, etc.). Glagolitic is used in journals and books, while in traditional Glagolitic environments Glagolitic inscriptions can be found on road signs as well as on tables with names of Croatian places and cities.

Outside of the strictly academic frameworks and popularization activities, Glagolitic will usually be used to record short inscriptions including the names of people, cities, places, institutions, organizations, companies, supporters' groups, etc. Along with names, Glagolitic will often be used to write terms, quotes and messages related to the own value system as well as faith, family and homeland. All this again points to the connection between using angular Glagolitic and understanding the own identity.

In addition to its identity features, the Glagolitic figurativeness enters in each inscription the qualities of aesthetics and artistry, as well as secrecy and exclusivity, as not everyone will be able to read it. All these are the reasons why Croats gladly continue to speak (*glagoljati*) even in the 3rd millennium.

Ana Šimić, PhD
Old Church Slavonic Institute, Zagreb

Primjeri suvremene primjene glagoljice
Examples of contemporary use of Glagolitic

Dizajn proizvoda / Product design

Industrija / Industry

Javna uprava / Public administration

Nakit / Jewelry

Institucionalna suradnja / Institutional cooperation

UMJESTO POGOVORA

Malo je naroda koji su odredili jedno pismo,
malo je pisama koja su odredila jedan narod.
Narod i pismo, pismo i narod, povezani nitkom zvanom tisućljeće.

Pismo slovi sve ono što narod jest: o kanatu, kolu, o jeziku, užancima, o vjeri.
Narod slovi sve što pismom piše: kako pjevati, plesati, kako govoriti, živjeti, kako vjerovati.
Hrvati i Glagoljica, Glagoljica i Hrvati, u istom vremenu vezani, u istom prostoru bivali.

Čuvajući svoj identitet, pisali smo glagoljicom.
Ona je održala naš jezik i pjesmu, naše običaje i vjeru. Ona nas je povezivala kad su nas drugi razdvajali
i podsjećala nas kad smo se otimali zaboravu.

Čuvajući glagoljicu, pisali smo o svojem identitetu.
Malo pismo s jugoistoka velike Europe očuvalo se zahvaljujući narodu – Hrvatima. Oni su mu udahnuli
dug život, posvetili jedinstveni oblik. Njime su ispisali povijest, njime su pisali o sebi.

I danas to čine, na neki svojstven način, u novim oblicima komunikacije, medijima, u umjetnosti, kulturi,
u industriji, upravi, u sprotu, turizmu, u obrazovanju.
Zato danas, kada govorimo o glagoljici, govorimo o sebi samima.

*Sandi Antonac, autor izložbe
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu*

INSTEAD OF AN AFTERWORD

Not many peoples defined a scripture,
not many scriptures defined a people.

People and scripture, scripture and people, connected by a thread called a millennium.

Scripture speaks all that people are: about the chant, the circle dance, the language, the habits, about the faith.

People speak all that is written in the scripture: how to sing, dance, speak, live, how to believe.

Croats and Glagolitic script, Glagolitic script and Croats, connected in the same time, living in the same place.

Preserving our identity, we wrote in Glagolitic.

It kept our language and chant, our traditions and faith. It connected us when others were dividing us and reminded us when we were trying to rescue ourselves from oblivion.

Preserving Glagolitic, we wrote about our identity.

A small scripture from the Southeast of the big Europe was preserved thanks to the people - Croats. They breathed a long life into it, devoted a unique form to it. They used it to write history, to write about themselves.

And they keep on doing this nowadays, in a unique way, in new forms of communication, media, art, culture, industry, management, sport, tourism, education.

Therefore today, when we talk about Glagolitic, we talk about ourselves.

*Sandi Antonac, the exhibition curator
National and University Library in Zagreb*

IMPRESUM

Nakladnik / Publisher

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

Za nakladnika / For the publisher

Tatijana Petrić

Urednica / Editor

Dobriła Zvonarek

Autor izložbe / The exhibition curator

Sandi Antonac

Autori tekstova / Authors of the texts

Sandi Antonac

Ivan Botica

Irena Galić-Bešker

Tomislav Galović

Kristijan Kuhar

Ana Šimić

Ivanka Zdrilić

Stručne suradnice / Expert associates

Irena Galić-Bešker, Tamara Ilić-Olujić, Jelena Lešaja, Mira Miletić-Drder

Tehnički suradnici / Technical associates

Tomislav Bajić, Vesna Balta, Filip Cvitić, Tomislav Golub, Dalibor Ferenčina, Leon Gospodarić, Tomislav Gospodarić, Mario Jurkin, Matija Knez, Dejan Milovanović, Pero Milović, Mihaela Omerović, Igor Palašti, Maja Priselac, Stanislava Rakić-Mutak, Marina Strupar, Paolo Zenzerović

Lektura / Proofreading

Dobriła Zvonarek

Prijevod i prepjev / Translation

Ivana Čagalj
Nikola Dubović

Fotografije / Photographs

Renata Breka
Darko Čižmek
Marko Dragović
Sonja Hrelja
Željko Stojanović

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak / Graphic design and print preparation

Goran Hasanec

Tisak / Print

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

Naklada / Publication

100

CIP zapis dostupan je u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001011534.

CIP data are available in the computer catalogue of the National and University Library in Zagreb under the number 001011534.

ISBN 978-953-500-176-8

Naslovnica: Ilustracija iz Mavrova brevijara, 1460., Zbirka rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R7822

Book cover: Illustrations from the Mavro Breviary, 1460, National and University Library in Zagreb Manuscripts and Old Books Collection, R7822

Izložba HRVATSKA GLAGOLJICA, 6. studenoga – 15. prosinca 2018.
Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

The Croatian Glagolitic Script, 6 November – 15 December 2018
National and University Library in Zagreb

Pokroviteljstvo / Under the auspices of

Predsjednica Republike Hrvatske, Hrvatski sabor,
Vlada Republike Hrvatske, Grad Zagreb

Potpora / Supported by

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zaklada Adris,
Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,
Zaklada Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

Partneri / Partners

Medijski pokrovitelj / Media partner

JutarnjiLIST

NACIONALNA I
SVEUČILIŠNA
KNJIŽNICA
U ZAGREBU